

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

*др Алексић Радомир, др Бошковић Радосав, др Гришкајић Ирена, др Коларич Рудолф,
Конески Блаже, др Николић М. Берислав, др Павловић Миливој, др Пецо Асим
др Пешикан Миџар, др Стевановић Михаило, др Храсиће Мајје*

Главни уредник

М. СТЕВАНОВИЋ

књ. XXVIII — св. 1—2.

БЕОГРАД

1969.

ЈЕЗИЧКИ ЗНАК И СТРУКТУРА ФОНЕМЕ У ЈЕЗИЧКИМ СИСТЕМИМА¹

I ЈЕЗИЧКИ ЗНАК И ЗНАЧАЈ ФОНЕМЕ

За језичко осећање појам „језички знак“ („le signe linguistique“, „das Sprachzeichen“) важи као аксиом, али и поред тога у њему имамо комплексан појам у језичком реализовању. Интерпретација Фердинанда де Сосира (Ferdinand de Saussure, *Cours de Linguistique générale*) послужиће нам као полазна тачка. „Le signe linguistique, каже он, unit — non une chose et un nom, mais un concept et une image acoustique“ (с. 100). Дакле језички знак обједињује представу, односно појам, са акустичком психолошко-језичком сликом, а не — саму ствар и њено име; у суштини процес језичке валоризације није изван психолошких вредности, него је у њима. Како су Сосирови следбеници објавили предавања свога Учитеља, они су осетили извесну непотпуност, јер овде није обухваћена била и сама артикулација, те су дали објашњење да је за Сосира битно схватање језика као феномена, који је независан од самог његовог реализовања. Главна Сосирова заслуга, — наиме схватање језика („Langue“) као система и као апстрактне вредности језичког знака, — у себи истовремено скрива главни недостатак и главну слабу тачку његове теорије онакве како је он схвата.

Синхронизам као појава не би се смео схватити као *статичко* стање, јер се о статистици као таквој може у принципу говорити само у вези са „неговањем“ и нормативним аспектом „писаног“, књижевног језика. Апсолутно подвајање појмова „језик“ („Langue“) од појма „говор“ („Parole“) руши нормалне односе, као и

---

¹ О основном проблему језичког знака и природи фонеме објавио сам своју теорију поводом анкете у часопису *Zeichen und System der Sprache*, В. I (Akademie Verlag, Berlin, 1961). Ово питање заслужује да се шире обради, и да се за дискусију узму у обзир фонолошко-фонетски процеси који настају у миксоглотским додирима. То чиним овом приликом.

јединство природе и функције, улоге Језика. — Сами процеси — то је оно што је у језику битно: њима је условљена и изражена језиковна динамика, — и то како у појединцу, тако и у језичкој заједници и у индивидуалној и социолошкој функцији. Процеси у свести појединца се огледају као завршни резултати у заједници. Такво гледање на ове комплексне односе неминовно нас води ка принципу језичког јединства и ка једном методолошком ставу научно-лингвистичког реализма. Психофизичка природа Језика, а тиме посредно и природа језичких вредности преобраћа се у социјални карактер језика, и тиме посредно језику обезбеђује његову социјалну улогу. Језик појединца, у језиковној заједници интегриран, постаје саставни део општег језика, комуникативног оруђа саме заједнице, и то као средство јединства и као ознака, карактеристика тога јединства. — Као у језику појединца, тако и у језику заједнице: све је у покрету, у изградњи. То је стално занављање и уједначавање, нивелисање у току, како у фонацији, тако и у структуралним појавама, у реченичким формулисањима, у лексичким и семантичким вредностима.

Ако се жели да се схвати језик заједнице, — мора се полазити од језичког система у Језику појединца, а у вези са свагда присутним језичким реализмом. У овом смислу могу нам послужити као доказ појаве и процеси у деџем језику, а нарочито оно што се односи на формирање језичкога знака. Дете повезује гласовни склоп (врло често у виду редулпикације) са представама разних лица, предмета, покрета, стања. *Vati - Miti - Ota* (у немачком) могу постати општи знак за оца, мајку, старамажку; *йаја* (у српском) може постати знаци за храну (предмет) и за јело — храњење (активитет); а са диференцирањем акцента *йајј* ознака за шетњу и за поздрав непосредно при поласку у шетњу (Stern; Павловић; Ohnesorg). Везивање представе и појма може настати погрешно неадекватно („неодговарајући“). Познат је пример да је дете мачку назвало столицом (*der Stuhl*), просто тако што је оно у тренутку запажања мачке чуло реч „*Stuhl*“, а на столици је лежала мачка, која је у таквој прилици у центру интереса тога детета (Stern). Повезивање представе може бити кумулативне природе (контаминација), као забележено с. *йама* (*йаја + мама*), дакле „родитељи“, а не „мрак“, „тама“, што иначе таква гласовна структура значи. Павловић). Таква фонетска формулација језичког знака за комплексан садржај појављује се, у начелу, као први ступањ множинске категорије. Интересантан напук за дискусију у овоме правцу можемо наћи и у изражајним могућностима код животиња, као и у оскудности и недо-

стацима, дефектима у изражајима умно неразвијених лица, односно при менталним поремећајима.

Проблем језичког знака може се разложити на питања о суштини, вредности његовој, о његовим односима према гласовним елементима представе, односно појмовног симбола, и на питање о структури и функцији језичког знака. Али као основно питање остаје мотивисаност језичких знакова.

Емоционалну мотивисаност имамо већ у усклицима и узвицима. Рефлекси бола, страха, обрадованости код виших животиња као и код човека већ су знаци датог унутрашњег стања у виду рефлексног реаговања. Али и ономатопеје и ономатопејски изрази, мада емотивно мотивирани, такође су у правом смислу речи језички знаци: изражајни знаци неког ефекта који почива на чулним утисцима разног степена јачине, па се као такве јављају ономатопеје и у савременим културним језицима. Не би се могло одбацити гледиште да су усклици — узвици, као и ономатопеје, у ширем смислу изражајни знаци глобалне природе. Опште схватање разлике између емотивних елемената и појмовних језичких знакова у томе је што су једни знаци директног изражаја рефлекса, а други су знаци који почивају на чулним утисцима и на принципу подражавања, и у томе би се налазила основна разлика језика код човека и изражајних начина код животиња. С обзиром на условљени доживљај („Mit-Erleben“) и на условљено реаговање („Mit-Reagieren“) код ономатопеје неки карактеристичан детаљ преузима на себе значење целине; тако подражавање лавеза пса *au-au* постаје знак за самог пса, односно за представу о псу (у дечјем језику; у шали и код одраслих). Из таквих елемената даљим процесом лексичко-семантичких образовања често настају нормалне речи, као комуникативни усмерени језички знаци, нпр. сх. *кока*, *кокош*, *кокош*; *кокошаши*, фр. *сог*) То исто вреди и за знаке — покрете руком, за гримасе и сл. (Geberdensprache als Zeichen; Langage des gestes).

Мотивисаност је такође значајна и за постанак многих имена по принципу симболике („nomen est omen“), нпр. лат. *Lupulus*, нем. *Wolf*, с. *Вук*; лична имена северо-америчких Индијанаца, као (у преводу) *Falkenaige*, *Око Соколово*, па се таква метафора јавља у српској народној поезији за јунака, обично уз епитете — *соко сиви*, *змија љуша*.

Међутим права природа језичког знака се развила еманципацијом вокалских и консонантских вредности у фонацији, при чему се језички знак појављује као немотивисана гласовна слика. У овоме правцу потребно је уочити саму појаву постанка еманциповања гласова. Говор и знаци, у крајњој консеквенци језички

знаци изражајног комуникативног система налазе се већ у међусобном споразумевању међу мајмунима. Гарнер је нотирао 24 диференцирана говорна знака за обавештење као у с т а љ е н е вредности код тих виших животиња (упор. М. Pavlovitch, *Le Langage enfantin*, 162). Такви глобални знаци комуникативности у дугој развојној периоди Човека, су се расточили, управо диференцирали, и то тако да су се тонски елементи узвика — усклика, викања, дозивања и др. еманциповали као вокалски елементи; а из шумних елемената су се образовали и стабилизали сугласнички елементи, консонанти (упор. књигу Е. Тилог-а, *Primitive Culture*, нем. превод *Die Anfänge der Cultur*). Коренове алтернације *bouk: *buk: *būk, прасл. *būk* : *buk* : *būk* јављају се у три интензитетска степена, управо према одговарајућим степенима фортитета чулног (акустичког) утиска; дакле: утисак и степен утиска транспонују се у изговорну, артикулациону одговарајућу нијансу, и наспрам те две чињенице јавља се исто тако интензитетско диференцирање значења, као: а) заглушна хука, бука водопада — *бука*, б) продорно бучање *бука*, в) врло слаба „бука“, зујање *буцеле* (*būčela* < *būk-jela).

II ТРИПАРТИТНА СТРУКТУРА ФОНЕМЕ

Глобални карактер комуникативног, језичког знака, у дугој еволуцији задржао је изражајну вредност у емоционалној обојености, али је фонационо и у емоционално-експресивној функцији, и у комуникативној функцији језичке симболике, као што је већ речено, декомпозиран биполаризацијом. Тонски елементи као вокали, а шумни елементи као сугласници сачињавају структуру језичкога знака. Дакле, гласови нису примарни елементи језичког изражаја, нити су језичка симболика (осим у песника, по акустички условљеним транспозицијама (Rimbaud). Симболи предмета, то јест представа и појмова су речи, тј. симболику језичких вредности налазимо у језичком знаку, у његовој комуникативној функцији.

Полазећи од принципа језичког јединства, ми можемо разумети природу говорног знака, ако га посматрамо у односу према гласовним вредностима, које сачињавају његову структуру. У анализи структуре фонеме налазимо кључ за разумевање структуре језичког знака, а према томе и кључ за разумевање саме вредности тога знака. Психолошка гласовна представа, управо гласовна представа као психолошки феномен, тј. слика гласа као фонетског феномена („Lautbild“) била је од стране Н. С. Трубецког (*Grundzüge der Phonologie*, с. 15) окарактерисана као асоцијативно-функционални феномен, и схваћена

као таква постала је предметом његових фонолошких истраживања. Напротив А. Белић није сагласан са потпуним издвајањем опште гласовне представе од реализованог гласа (*О језичкој њрироди и језичком развијку*, с. 527). Међутим, тако изнета резерва према теорији Трубецкога није у себи садржавала решење проблема о природи фонеме. — Управо у координацији са фонетском реализацијом, гласовна представа фонеме је компликован феномен. Јединство фонеме сачињава координација њене три компоненте, а то су: акустичка, моторичка и функционална. Ову теорију заснивам на студијама дечјег језика, а то је најважнији закључак из опсервација у току развитка говора детета; то је основа стварања говорног система: у првом степену говорног механизма. То су функције: чути, репродуковати, схватити вредност таквог акта; тај процес је интеграција комплексне, трипартитне гласовне представе. То је интегрирање фонеме у комплексни феномен који постаје функционални елеменат језичкога знака (*Integrirung der Phoneme; Integration du phonème*). Такву теорију потврђују процеси који настају при оштећењу акустичке функционалности. Студије ненормалних случајева, проучавање говорних поремећаја води разумевању два супротна процеса: дезинтеграције фонеме (*Desintegrirung der Phoneme; Désintégration du phonème*) и реинтеграције фонеме (*Reintegrirung der Phoneme; Réintégration du phonème*). У таквим случајевима настаје процес *реинтеграције* фонеме, њеног успостављања у правцу система: чути-поновити-схватити вредност у склопу језичког знака и његове специфичне комбинаторике. Ту су у питању оштећења слуха или недостаци у изговору (*Sprachstörungen*) и потпун недостатак развијања слуха од рађања (*Taubstummen*). Упор. М. Pavlović, *Osnovi psihofiziologije i psihopatologije govora* („Научна knjiga“, Београд, 1956).

Код говорног знака као таквог ми налазимо трострукост, која се огледа у јединству улоге, у комплексној структури и у скупности, у скупној вредности језичког знака.

Ако овде наведемо физиолошке и психолошке поремећаје и ненормалности, онда ће нам постати јасни: комплексност структуре језичког знака, као и условљеност функционалне вредности знака самим условима језика, било у акустичкој бази гласа (*image auditive*), било у природи механизма инервације у самој фонацији, било у репрезентативној вредности у фонолошком систему.

У случају потпуног оштећења слуха никако не постоји језички знак, то јест, језички знак заснован на акустичком ефекту, — мада су психофизиолошки присутне представе у визуелном, моторичком

и тактилом (сензибилном) смислу, као год и појмовност; али нема језичке симболике, не развија се моторички активитет, јер недостата је акустичка координирана представа. Док се код наглувости (смањени степен акустичког ефекта) степен слуха појачава специјалним апаратом, уз индикације помоћу аудиометра, и тиме стиче потребна основа за фонетски усмерену реинтеграцију, — дотле се у случају потпуног недостатка слуха (глувост) реинтегрирање фонематске функционалне спреге постиже по принципу чулних транспозиција, заменом, накнадом чула (Sinnesvikariat). Визуелни утисци покрета видљивих делова говорних органа удружују се са имитативно активираним покретима, да би се створила говорна база, на којој ће се изградити моторика, тако да се са спрегом визуелно-обавештачке и чулне слике (image visuelle) и слике моторичког активитета (image motrice) координира као трећа компонента асоцијативно-репрезентативна, фонолошки функционална (image représentative, fonctionnelle).

Јединство језичког знака почива на принципу нервне повезаности диференцираних зона кортекса (условни термин: „центри“ за примање чулима запажених утисака и за активитет). Однос између диференцираних зона примања акустичких, односно визуелних утисака у односу на разумевање (интелектуални центар, зона функционалног представљања) врло сликовито приказује Иван Ђаја у своме делу *Основи физиологије*. Он полази од факта да су осети примљени преко различитих чула — различити по квалитету, и сматра да тако изражене разлике „треба тражити у особинама самих можданих центара у које доспевају надражаји.“ Сваки надражај, било ударом, било притиском или електричним ефектом у визуелном центру изазваће осветљивост, дакле: светлосни осет зависи битно — не од чула, него од визуелног центра. „Према томе, каже он, кад би се периферијски део пресеченога акустичког живца могао спојити са централним делом оптичкога живца, а периферијски део оптичкога живца са централним делом акустичкога, тада би светлост, надражујући око, изазвала осећај звука, док би звучни талас, надражујући ухо, изазвао осећај светлости. Другачије речено, тада би се муња чула, а грмљавина видела“ (с. 340).

У случајевима тешких оштећења или физиолошких аномалија фонационих говорних органа (чак и кад је слух неоштећен) немамо потпуну координацију у говорном знаку. Тако је на пример у случају ако је извршена екстирпација мишића језика (Zunge). При извесним оштећењима нарочито као што је перфорација меког непца (cf. Др Пуљо, *Пројетничке мере код дефекта на нејму*, Архив за целокупно лекарство, 1954), фонација у говорном току карактерише се назали-

рањем, тако да су језички знаци у говорном смислу неефектни (дада се изговара „нана“, исто као *nana* „Grossmutter“, „Mütterchen“). Кроз такве фазе у своме развјетку пролази и дечји језик: *мама* у значењу „мати“, „Mutter“ — „Mütterchen“ и *нема* „es giebt nicht“. Физиолошке дефектности у лингвалној артикулацији могу дати резултате сличне још неформираним, непрецизираним моторичким покретима у дечјем језику, тако да се нпр. „рука“ јавља као *лука*, акустички се поклапа са *лука* (лук) „Lauch“, мада се по значењу (акустичка и асоцијативна функционална компонента) „лук“ и „рука“ разликују. Али, при развјетку дечјег језика, са успостављањем фонолошког система ишчезавају такве појаве; код одраслих пак, у случајевима говорних недостатака, логопедским мерама се коригују артикулациони елементи и развија навика за координиране покрете.

У језику „духовних“ тј. менталних поремећаја или менталне неразвјености често уопште не постоји језички знак, јер не постоји, или пак није довољно развијена репрезентативна компонента. Слично, налазимо случајеве недовољног разумевања понеких речи и код иначе нормалних лица. Тако се нпр. при диктирању остварује, реализује непосредно аудитивно-моторичка активност, и речи бивају писане механички, без икаквог везивања за функционалну компоненту: дакле у таквој прилици изговорене речи су просто звуци, звучна слика. Ова појава се још типичније и још јасније запажа при механичком понављању речи неког страног непознатог језика. У пуној мери то се догађа код душевно ненормалних у случајевима еколалије, логореје, при чему болесник изговара речи без смисла, без језичке вредности (упор. J. Kussmaul, *Die Störungen der Sprache*, Séglas, *Des troubles de la parole*). Слично је и у случајевима вербигерације. Једну разлику између знака у говору појединца и знака у језику заједнице показују примери тзв. неологизама код ментално поремећених. Извесни примери које наводе Ferrand, Séglas и *Tanzi* могли би, по моме мишљењу, бити „одломци“, „остаці“ некада поседованих нормалних речи, тако би понављано *tan...* било остатак узвичног глаголског облика „attends“, *visi* — „vous aussi“, а *relinquer* је несумњиво германизам, и то архаизам у значењу „regarder avec convoitise“. Ипак има и таквих речи које представљају индивидуалне појаве, и управо такве изразите речи нам у низу својих мањих расправа саопштава проф. Jaroslav Stuhlík (Праг). Такве „речи“ нису језички знаци, мада изгледа да за болесника имају извесно значење; њима недостаје комуникативно формирана вредност социјалне намене.

Језички знак са својом друштвено условљеном улогом, дакле, почива на знаку конкретног говора, и он је овоме паралелан, корела-

тиван с обзиром на своје структурне односе. Он стиче своју пуну лингвистичку вредност и добија своју репрезентативну функцију, са губитком мотивисаности уз раскидање етимолошких веза. Сх. *жар* „Glut“ је данас директан, самосталан апелатив, као уосталом и *гар*, „Russ“, *чађ*, — без икакве везе са глаголом *горети*, с којим у језичком осећању има однос нем. *Glut : brennen*, који потичу од две комплементне базе. Језички знак *жрец* „Opferpriester“, „Prophet“ у овоме правцу је отишао и даље. Сх. *илои* „Zaun“ не може се више разазнати у вези са глаголом *илесити* (упор. лат. *plecto*), јер данас представља ограду не оплетену прућем, већ сачињену од проштаца, плџоснатих дасака, од летава, дакле уопште без оплитања. Сх. *град* „Burg“, „Festung“, „Stadt“, као од истог корена н. *Garten*, фр. *jardin*, тал. *giardino*, развили су своја специфична значења, без директне везе са старим основним значењем *о(б)градити* „umgäuzen“. На тај начин језички знак продира у процесе језичке динамике, зависно од стварних говорних ситуација, тиме и од семантичких померања и измена. При томе је нарочито подложан сликовитим упоређивањима и развијању преносних, метафорских значења.

Зависно од конкретних говорних ситуација, језички знак може добити према своме нормалном значењу потпуно супротно значење, и то у два случаја. Први случај значи последицу емоционалног или афектног стања, уз поништавање негације (*Зар ти нисам рекао. „Сети се, ја сам ти то рекао!“; Ја то учинио? „Ја то нисам учинио!“*). Други случај у иронији показује супротност значења језичког знака (*То ми је „добар пријатељ“ — „Он ми није поуздан као пријатељ“*), а такође, по принципу супротност деминутив, обично хипокористички обојен, може добити значење пејоративно, уз сажаљење (*Имао је мало дућанца, тј. „дућан без довољно робе, мали, бедан“*, С. Ђоровић).

У процесима унутрашњег говора реч не престаје да има вредност језичког знака, мада не долази до фонационих реализовања. Не треба губити из вида да у појавама *формулисано* (не: *небулозно*) унутрашњег говора трипартитна координација фонема није разорена, чак није ни поремећена, јер моторичка компонента знака, односно спрега моторичких компонената његових фонема, постоји као психофизиолошка фонемска реалност, као сви психички импулси, — и они стварно улазе у трипартитност фонеме. Да ли пак стварно недостаје само физичко-фонетско реализовање? Фонетски активитет је суспендован *ad hoc*, или и он ипак постоји као потенцијална датост: некад се извесни покрети неких говорних органа запажају, тј. моторички импулси делују, без координације са активитетом ваздушне струје из гркљана. Покретање

усана каткад, код полуписмених, прати процес писања писма: они у себи изговарају ментално оно што ће се јавити у корелацији графемских реализовања.

Функционалне компоненте фонематског склопа језичког знака имају за језичке вредности изузетну важност. Мада је функционална компонента фонеме уско повезана са акустичком и моторичком компонентом, она има највећи значај, јер је њоме условљена семантичка вредност фонетског реализовања, а тиме изражена и функција и вредност језичког знака у датости реченичне целине. Та компонента усмерава и укључује симболику у језичке категорије, које у себи носе типичну језичко-психолошку вредност знака. При томе језичке категорије, како у склопу реченице, тако и у структуралном смислу, имају своје знаке: категоријалне ознаке (које неки испитивачи језика сматрају „несамосталним речима“). Тако знаци *ne*, *nein*, *non* (опозитне позитивним значењима) дају датом језичком знаку или датој групи језичких знакова (синтагми, реченици) потпуно супротан смисао. Други знаци такве врсте указују на продужавање, настављање (*i*, *und*, *et*, *et puis*), на ограничење (*doch*, *ишак*, *mais*) или на условљеност (*ako*, *wenn*, *si*). Ово такође важи и за структуралне елементе као ознаке за односе по месту, по времену, по начину, по трајању итд. Осим ових условљених ситуација, ови условни језички знаци служе и као прави језички знаци за представе и појмове. Управо и за оне речи које А. Белић истиче као самосталне. Овим се покреће питање о машинама за превођење и о другим електронским апаратима који би могли давати еквивалентне ознаке. М. Cohen (*Journal de psychologie normale et pathologique*, 1947, № 4, с. 401) у овом смислу показује резерве. На тај начин долазимо до реалистичког схватања о језику и о његовоме знаку.

III СИСТЕМИ У СТРУКТУРИ ЈЕЗИКА

Социјална природа језика и његова комуникативност условљене су системом језичких знакова и системом њихових елемената. Језичка систематичност и језички системи су резултат развитка језика; а у исто време су стимуланс језичке изражајности и његове функционалности. Без устаљеног система у саопштавању и примању комплекса језичких знакова не би била могућна ни сама општејезичка функција. У извесним случајевима менталног поремећаја недостају односи општег система језичких појава, и ту смо без језичких вредности; у другим случајевима систем није нарушен.

Систем говора и језика, у коме се говори појединаца интегрирају, потиче из опште психолошке и физиолошке координираности у човековом организму. Ту се испољава принцип јединства говорне функције, принцип обједињености у опозитуму (примање утисака и реаговање), и принцип јединства координационе улоге (опште изражавање радости плесом, речима и мелодијом, cf. Darwin, *Abstammung der Menschen; Über den Ausdruck der Gemütsbewegungen*; Georg Simmel, *Psychologische und ethnologische Studien über Musik*, Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft XIII, 1, S. 261—305). Отуда је нетачно сматрати покрете, гестове нечим што је потпуно одвојено од говорног језика. Заслужује пажњу и дискусију теорија коју поставља Alexander Johansson (*Origin of Language*, 1949), по којој су извори постанка гласова: а) изражајне емоционалне гласовне вредности, уз које уноси без диференцирања физиолошке рефлексне елементе; б) ономатопејске вредности; с) гласовно имитовање покрета руку. Покрети руку су психофизиолошки условљени импулсима из средње моторичке арее на Роландовој бразди кортекса, у непосредном додиру са зоном импулса мимике, која прелази у ареу Брокову (Бросса), ареу моторичке импулса говорних органа. Овај однос показује истовременост импулса пратилачких покрета при говору, тако да је мимика непосредни рефлекс говорне инервације, а гестови се могу схватити као језичко сликање, илустровање тонског дизања, тонског спуштања; указани правац у позитивном и негативном смеру и сл., мада они нису узрок постојања гласова. Општи извор изражајности, а тиме и паралелизам, у већој или мањој мери изражен између говорне, фонационе линије и оне пратилачке, — потиче из психофизиолошког јединства личности и одликује се корелативношћу гласа и покрета уопште, а изразито у емоционалним стањима.

Осим ове опште устаљености изражајних односа, у нормалним случајевима јављају се системи и у посебним појавама, и то а) међу гласовима као еманципованим елементима говорне симболике (cf. М. Павловић, *Увод у науку о језику*, 1958, с. 20); б) у структуралним, морфолошким појавама; с) у синтагматским и синтаксичким категоријама; д) у области семантичких вредности.

Системи гласовних реализација показују најизразитију устаљеност фонемских вредности (допуштајући фонемске варијанте). Таква систематичност је најраније запажена и формулисана (Panini; грчки граматичари). Опозитност у гласовном систему, у вези са функционалним значајем, истакла је јако Прашка школа (cf. N. Trubetzkoi, *Anleitung zu phonologischen Beschreibungen; Grundzüge der Phonologie*, 1939); а ја

сам истакао значај корелативности у гласовном систему и дао миксоглотско објашњење поремећаја корелативности још 1930 (Годишњак Скопског Филозофског факултета I). Посматрајући развитак децјега говора добија се увид у постепено инервационо прецизирање и опозитно диференцирање општега гласовног система. Усклађени систем јавља се комбиновано: са односима паралелности и односима опозитности условљеним импулсима мишића говорних органа. Паралелни су међу собом елементи који чине ред звучних; а цео тај ред је у опозитуму према реду безвучних, док поједини гласови оба реда могу бити у принципу са истим местом и истим начином образовања, итд. Разлика звучних и безвучних у притиску ваздушне струје, иако се манифестује у историјско-еволутивним процесима, не негира опозитност два реда у системи.

Миксоглотски процеси, са поремећајем у основном систему, завршавају се некад архаичностима (кочење еволутивности), или пак устаљивањем нових односа, стварањем новог система, у коме се реализују нове типолошке изразитости (нпр. енгл. *la* нем. *z* и др.). У грађењу речи, као и у морфолошко-структуралним појавама, постоје систематизовани односи у директном или опозитном смеру (слов.: односи тврђих и меких основа именица). Ту долазе и структурални односи глаголског вида. Ови односи система мање су стабилни од гласовних, а знатно су изразитији од синтаксичких и семантичких, где су потчињени психолошко-језичким, а нарочито емоционалним вредностима, говорном ставу и говорној ситуацији.

Супротно овоме, градације језичких категорија иду обрнутим редом. Саме пак психолошко-језичке категорије почивају на стимулансима човекове околине: ови изазивају у језичком осећању усклађивање односа. Trendelenburg (*Geschichte der Kategorienlehre*) је већ приказао Аристотелове категорије, а њихове основе третира Gustav Gerber (*Die Sprache und das Erkennen*), приказујући нарочито ставове Аристотела, Канта, Шопенхауера, — и у томе су објашњења обнављањима идеалистичких тенденција и логицистичких ставова у неким новијим лингвистичким стремљењима. Дискусија о извору категорија може постати реалистичка ако се пође од анализе нижих бића према околини. Змија запажа покрет и реагује на покрет; статика не изазива њен одбрамбени или нападни став. Према овоме — свесност о себи не би била примарна динамизирајућа снага, иако постоје инстинкт одржања јединке и инстинкт одржања врсте. Утисци, као трагови изазвани спољашњом реалношћу, регистровани чулима, условљавају прве опозитуме категоријског оријентисања (динамика и статика). То одговара

општој глобалности утисака и служило је формирању основних назива (verba: nomina).

Као код система, тако се и код категорија издвајају једне општега значаја а друге — специфичне. Ова стара граматичарска подела, постављена више практично, с обзиром на облике и њихову функционалност, ипак има дубље основе. Категорије општег значаја, у пасивној оријентацији и код виших животиња, код човека дају основе категоријских изражајних вредности (број, лице, род). О овим питањима је много расправљано у науци о језику. Да би се дошло до правилног разумевања, мора се посматрати однос психолошких категорија и социолошких услова према језичко-изражајним категоријама.

IV СТАВ У ЈЕЗИЧКОМ ОСЕЋАЊУ

Појмове „један“ и „два-неколико“ и „много“ разликују већ више животиње у својим запажајима и реаговањима. Основа римског бројног цифарског система почива на психофизиолошкој основи. Један се уочава као нешто посебно, а две-три, четири тачке, као више елемената обухваћене су заједничким општим утиском; пет тачака већ се не запажају глобално, него анализаторски ако су дате у линеарном низу, и чине основу појма „много“. Према томе су и у изражају образложено формиране категорије једине и множине; а специфично двојина могла је бити везана за апсолутно двојство предмета уз јединство улоге (два ока = „очи“: заједничка функција гледања). Ако је од апсолутне вредности проширено формулисање двојинске ситуације на релативну вредност (ма која два предмета), — онда је тиме категорија изгубила своју мотивисаност и у томе је већ клица њене неспецифичности, њенога колебања и деструкције: њено повлачење, пред категоријом множине. Категорија тројине, у неким примитивним јединицама, везана је за етнопсихолошке и социолошке условљености (cf. магични смисао броја „три“ и сл.). Рушење структурално условљених разлика једине и множине, нарочито у изговору, последица је фонетски и миксоглотски условљених измена, с тим да се множинска вредност везала за карактеристику специфичке одреднице (препозитивног члана диференцираног према његовом облику једине, и сл.). Ствара се нов облик, нов систем изражаја за основни опозитум множине према једини.

Не остављајући по страни чак ни оне инсекте код којих доминира колективни смисао животне активности, — морамо истаћи да се код животиња недвосмислено виђа супротстављање себе — околини: према елементима за исхрану, према осталим јединкама исте врсте, према је-

динкама других врста, итд. Отуда је још у претчовечанској епоси постојала основа да се формирају изражајне категорије за саму јединку, према категорији за ознаку онога што није сама та јединка (према Гарнеровим проучавањима то је констатовано код виших мајмуна). Однос пак директног супротстављања саме једне јединке другој присутној — даје основе истицању категорија правих заменица (А. Белић) према заменицама трећег лица, које су у својој основи демонстративног карактера. Дијалог је нормални комуникативни вид, и језичка реализација се нормално успоставља и испољава у директном општењу два лица (активни и пасивни говорни став, обично у алтернирању). Треће лице је ознака неприсутности: као ознака само потенцијалне активне или пасивне улоге комуникативности, најчешће као демонстративски изражен објекат комуникативности.

Питање категорије рода обично се сматрало везаним за односе природног рода. Међутим, како има језика са тројном категоријом рода, неких код којих се разазнаје формално двојна категорија рода, а има језика и само са једном формом тј. са граматички недиференцираним односима по роду, — то се намеће питање да се заузме други основни став, са комплекснијом анализом. Пре свега треба пречистити питање неких модерних језика за које се сматра да имају категорије само два рода. Као такав се сматра француски језик. У ствари он има и категорију средњег рода: док се чланом *le : la*, односно *un : une* означају две устаљене категорије рода, дотле заменица *le* има функцију опште вредности — онога о чему се говорило и сл. (*Je le sais*); то је управо ознака онога што није у опозитуму *masculinum : femininum* ни по природном ни по граматичком роду. — Ово обнављање категорија онога што није ни *M* ни *F*, упућује на трагање за основном формирања неутрума у индоевропским језицима. Не одричући значај физиолошког мерила, — према опозитуму *M : F* — оно што се не показује изразито ни као *M* ни као *F* (брада: дуга коса и сл.), мислим да је неопходно увести у дискусију и други фактор, по социолошко-привредној улози. У доба пећинског човека, као и код данашњих најпримитивнијих народа, биле су диференциране улоге човека и жене; у једној од познијих фаза жене су, код неких племена, биле одстрањене од религиозних култова, а код неких полинезијских племена људи живе на једном острву а жене на другом (пл. Фици). Однос категорије *M* и *F* одговара социјално диференцираним условима. По томе мерилу категорија *N* (*neutrum*) значила би негацију социјалне улоге *M* и *F*. У анализи формирања категорије неутрума у индоевропских језика показује се категоријско ширење и механизирање, свакако у две етапе:

а) са мотивисаношћу (у вези са *M* односно *F*); б) уз ишчезавање мотивисаности (по механичко-структуралним формацијама). Неразликовање рода допушта претпоставку социјално недиференцираних улога у време формирања ове категорије, или — миксоглотски условљено свођење на једну.

V ОРИЈЕНТАЦИОНЕ ЈЕЗИЧКЕ КАТЕГОРИЈЕ. ЈЕЗИЧКИ СИСТЕМИ И ЈЕЗИЧКИ ЗНАК

Према функцијама глаголских облика обично се асоцирају категорије времена, начина, а нарочито глаголског рода и глаголског вида, категорије по трајању глаголске радње, бивања или стања; а уз глаголске облике за временске функције и функције начина диференцирана су лица. Међутим, крупан корак ка разумевању ових категорија било би њихово обухватање широм концепцијом. Временске и модалне функционалности налазимо и код именичких облика, код падежних функција, — дакле шире него што се по граматичарској традицији приказује; категорија односа по месту, локална оријентација, тако типична код именичких облика у специфичној функцији, — рефлектује се и на глаголе, али допунски, преко адвербијалних глаголских одредница, или према реченичкој ситуацији.

Временска оријентација, комбинована са модалним оријентацијама даје код извесних језика (нпр. словенских) основе вредностима категорије вида, док је код неких језика то изражено обично у вредности самог облика. Имперфективност, затим перфективност као опозитум имперфективности, чине два основна категоријска реда, а њихова комбинована вредност јавља се у итеративности, што би била категорија континуиране перфективности, јер понављање улази у обим условљене трајности. Осим временског трајања од значаја је перспективни однос временских доживљавања, односно временска доживљеност у перспективи прошлости и онога што се намерава или очекује у перспективи будућности. Категорија места, статичких односа, типична је за основне падешке функције, али није неударљива (индиректно) са глаголским функционалностима, као што је већ речено. Категорија модалности пак, и код падежних облика, а не само код глаголских, преплиће се са временским и локалним оријентисањима. Таква укрштања временско-локалних, временско-модалних и локално-модалних функција воде ка померањима функционалних вредности, ка додирима падежних значења, ка прелазу функционалног тежишта са једне оријентације на другу (типично код инструменталског облика, cf. М. Ивић), најзад ка стабилизацијама и интерференцијама синтаксичких сवेशица.

Овако схваћене категорије дају нам могућности да одредимо вредност језичког знака према њима, а тиме и његову изражајну и функционалну вредност. Недовољност Сосирове формулације са две оријентације, синхроничном и дијахроничном, већ дуго времена је у лингвистици подстрек да се језичке појаве схвате потпуније. То нас води ка успостављању и треће оријентације, а то је у извесним случајевима модалност, а у другим процесуалност (било психофизиолошког карактера, било социјалног карактера — у случајевима миксоглотије). На овакву употпуњену комплексност указују нам анализирани међусобни односи категорија. У реалним говорним ситуацијама општа одредничка вредност јавља се у одредничком јединству. Као што се тачка у простору може дефинисати тек мерилима три димензије простирања, — тако се и један језички знак може дефинисати само ако буде осветљен са три стране, схваћен одредништвом три оријентације. Локална оријентација се комбинује са временском, а њихов пресек се „дубински“ прецизира начином, модалношћу вршења радње код глагола а ситуацијом односа код падежних функција.

Ове три оријентације постоје у језичком осећању и у језичком изражају као посебне категорије, — али уз извесно наше апстраховање. У стварноме животу, који региструју наша чула, и који чини општи стимуланс говорног изражаја и језичке структуралности, самих констатовања или интерпретирања — никад се језички знак не налази само у временској, или само у локалној, или само у модалној реализацији.

Све што нам је дато као потенцијална или реализована језичка појава, увек је дато комплексно, са тежиштем или потпуним одређивањем у обухвату једне категорије, — али са потенцијално присутним и другим оријентацијама. Отуда локатив у српском језику може добити временско значење (*лећи*, диј. *леће*), са локализовањем у временској оријентацији; отуда инструментал може добити и временско значење (*усијаје рано јујром*) и локативско (*иде улицом*), поред модалног (*жешти срјом*), које обухвата и социјативне односе (*са брајом*). Отуда предлог *са* може имати аблативну функцију, опозитно предлогу *ка*, са функцијом циља, а затим и ознаку узрока (*Са шебе сам дошао шамнице, са = због*). Отуда предлог *у* има апсолутно локативску функцију, а са акузативом перспективну локативску усмереност (тј. уз глаголе кретања, што је последица психолошко-језичке категорије, а не формални услов).

Тако схваћен принцип потенцијално дате општости одговара већ наведеном принципу психофизиолошког јединства организма и изражајности. Тиме се добија и сигурна подлога за студијску објективност и поуздање за закључке.

Општи језички систем почива на општим језичким категоријама; језичке категорије се изражавају у језичком систему, обухватајући језички знак и дајући му конкретну ситуациону вредност.

Али овим није завршена слика односа језичких система и језичких категорија у језичкој изражајности. Оно што је изразито дато код нормалних људи, и како је приказано, добија потврду и посматрањем тих појава код извесних психичких поремећаја. Поред познатих радова J. Kussmaul-a, H. Gutzmann-a, J. Ferrand-a, J. Séglas-a, Tanzi-a (о неологизмима), последњих година се истичу изванредно значајне анализе Јарослава Стухлик-а. Стухлик нарочито детаљно приказује случај једног свог пацијента, који је формирао свој посебан језик, своју идеоглосију. Тај посебни језик, формиран од француских, енглеских и румунских речи, има структуру типа словенских језика, — али је нешто посебно. Пацијент (иначе био је лекар) на том језику је и писао, а том језику дао је име а с т р о н . У последњој фази он је „живео“ на измишљеној Венериној планети Астрон, који је „спојен са Земљом радијевим мостом“. Из тога система пацијент је формирао и бочне системе дијалеката а с т р о н а . Таква комплексна вештачка творевина показује одлике доследних система и прецизних граматичких категорија. Активитет симетричних и опозитних односа еманциповала се од нормалних услова. Настала је хиперкинетичка и хипердинамичка механизација, — дакле омогућено је асоцијативно формулисање нових типова: основног псеудојезика и логички на тој основи формираних дијалеката. Све је у јасном, логичном систему, изразитије него у пацијентовом материјем језику (чешком). Системи, категорије и улога језичког знака из језика који је пацијент знао рефлектују се у творевини његове неофазије.

У језичким контактима, али без процеса у самом језичком систему, фонематски односи показују замену, супституцију (Паул), по принципу „qui pro quo“. Нем. „über“ преноси се као „ибер“, фр. „bon“ (bɔ) преноси се као бон. То бива у додирима синхроно датих утицаја при географским додирима; при површном учењу страних језика. Ту се слично акустички перципирана фонема идентификује као акустички јој најближа фонема језичког система који врши асимиловање: уклапа се у систем који постоји, не рушећи га. Међутим, у правим миксоглотским процесима, у билингвистички израженим сусретима два фонолошка система настају и међуфонематски процеси, некад кориговање моторичке компоненте, некад изграђивање нових компонената акустичко-моторичке спреге. Један од таквих процеса је изграђивање фонематске варијанте средње зоне ɤ^a (из ɤ , ɛ), према импулсу вулг. лат. ɨ (у јаком положају, и даље вокализовање као a). Такав је још ранији процес

интеграције назалног елемента (*sanct- > sət*), а даље деназализација (*sut, su: Sutorina, Sujuraj; Montimir > Mutimir; Malonšić: Malušić*), и сл. У таквим случајевима дограђивања или стварања нових фонематских структура истичу се две врсте процеса. Једно је процесом укрштања два фонемска вида у вирулентном стању: стабиљисање и биполаризација $b : v, v : b$, преко нестабилног фонематског вида „w“. Друго је јављање фонематских процеса у виду морфолошко-лексичких иновација (*gu, gum; gu*). Та два типа ћемо проучити у наредна два одељка.

VI ВРЕДНОСТИ И ПРОЦЕСИ ФОНЕМА V — W У СРПСКОХРВАТСКОМ

Општа карактеристика вокализма оралног типа и карактеристика консонантизма са артикулационим стабиљисањем не могу бити демантоване неким одступањима, која нам откривају дијахроне процесе и објашњавају распоред континуаната. У томе правцу нарочито се истичу вредност фонеме „v“, њене измене и резултати тих измена, а који се резултативно јављају као појаве х е т е р о х р о н е и диференциране с обзиром на два миксоглотска жаришта: с једне стране највећи део Илирикума, а са друге стране југоисточна зона. Желим, дакле, пре свега да покажем синхроничну ситуацију; затим да истакнем природу ове црте из епохе опште словенске заједнице; најзад да проучим факта и процесе између ове две временске границе, а према примерима које нам пружа историја српскохрватског језика, као и према лингвистичкој географији.

У својој студији о физиологији говора и о гласовима српскохрватског језика (*Физиологија гласа и гласови српскога језика*, Гласник Српског Ученог друштва XXXII, 1873), Стојан Новаковић истиче да нема промене у групама *sv, šv* (*свој, молишва*, итд.), — дакле „v“ садржи у себи сонорност која се приближава сонорној вредности вокала, прихватајући уза себе артикулацију једног безвучног сугласника. — Проучавајући дијалекте југоисточне Србије (*Дијалекти Источне и Јужне Србије*, Београд, 1905), А Белић карактерише сугласник *v* српскохрватског књижевног језика и прогресивних дијалеката као артикулацију лабио-денталну и експлозивну (с. 153). Али додаје да је она некада имала другу вредност: онакву каква се огледа у зони архаичнијих српских дијалеката. У тим дијалектима, према њему, та фонема није лабиодентална, већ пре — билабијална, мада таква карактеристика није главна, јер је њена артикулација пасивна: оклузија није потпуна, а одговарајућа акустичка импресија је u (*w*), па се чак запажају нијансе $u : u^k$ односно $w : w^k$, у зависности од интензитета у говорноме току. Такву

карактеристику заступа и Б. Милетић (*Изговор српскохрватских гласова*, 1933). Он је, описујући изговор српскохрватскога књижевног језика, констатовао такође да је *v* лабиодентални сугласник, али мањег интензитета у поређењу са *f* (с. 41—44). На тај начин он формулише мишљење супротно мишљењу Олафа Броха и Фринте, чија дела наводи и о њима дискутује.

Не само стање српских архаичних дијалеката, него и резултати извесних процеса (нарочито у топонимији) других дијалеката указују на то да природа ове фонеме није имала лабиоденталан карактер за време епохе диференцирања словенских језика. *Vóndrák (Vergleichende Grammatik I, 1906)* са разлогом верује да је лабиодентална фонема *v* некада имала вредност билабијалну, еволуирајући у специфичним условима („unter bestimmten Bedingungen“, с. 282). Тако мисли и Шахматов, који верује да је таква фонема пренета и у језике јужнословенске и у руски (*Извѣстия Ошд. русск. языка, VIII, 2, с. 325* и др.). Али Вондрак прихвата мишљење Куљбакина, који таквом, билабијалном изговору налази трага и у пољском језику (*Сборникъ* у част М. С. Дринова, с. 221—236). У овоме смислу би нам могло бити корисно поређење између словенског типа, готског и грчког. С једне стране имамо *vezi, vřdova, věděti*; са друге — *γαwiga, widuwa, wait*; са ишчезавањем билабијалног елемента $\xi\chi\omicron\varsigma$, (F)οῦχος: исто тако *děver, δαιFηρ < δᾱήρ*. Али то се нарочито види из процеса: *υydra > *wydra > *vidra*, у коме најбоље запажамо некадању вредност *v* (као *υ*, *w*) у српскохрватском.

У јужнословенским језицима се перпетуира језичко осећање за „w“, у словеначком нарочито, у српскохрватским дијалектима, најзад и у македонско-словенском. Обнављање једне билабијалне артикулације било је поткрепљено реалношћу истог феномена који је у говорима тих језика постојао, и у њима, ако би се могло рећи, тињао. У најстаријем српском документу, у повељи Бана Кулана (1189), на више места имамо писано „в“ које потиче од деназалисаног вокала $\varrho > y > w$. То су примери *воловъ, ѿвеловъ*, уз које иде и пример *бановъ*; у њима *овъ* представља $\widehat{ou}$ — *ou*, са прелазом $\ddot{y} > \mu$ у положају поствокалском. Наведени облици су у корелацији са синтагмом *ѿравѡмь срьцемь*. Други доказ да *υ*, респ. *w*, није представљало фонему стабилисану, састоји се у томе што је наставак замењен наставком маск. Али та појава се не манифестује изохроно на целој територији. То нам је први пут забележено у једном писму краља Стефана Првовенчаног (1222—1228), где имамо пример *водомь*. Али писар краљице Јелене (1281) пише *милостѡмь божѡвь*, и тек доцније писари босанских краљева Твртка и Ст. Дабише пишу *своѡмь главомь*. Резултати процеса *vw* такође показују

природу билабијалног елемента: није у фонематском третирању према природи слога (затворен : отворен, *вѣнукъ* > *унук*, *вѣсь* > *вас*); налазимо и примере типа *ѡ сега* (< *вѣсега*), у коме *ѡ* представља билабијалну фонему. У другим позицијама *ѡ* је имало лабиоденталну вредност. Дакле, најмање у раздобљу од три века л а т и т у д а (по Сотавалти) фонеме „*ѡ*“ била је врло широка, еластична, и њен регистар је обухватао више фонематских варијаната. Стабилизација фонеме *ѡ* није вршена изохроно с обзиром на географску ситуацију: у једном писму Иваниша (Цетина, Херцеговина, 1416) налазимо *ѡ praudahъ* (bis), *nouschine* (тј. *novšćine*), *neuolю*, *otuoreni list*, а такође и *suih*, *suomu*, *suakomu*, али *vrimena*, *zavertice*, најзад *včiniti*. Тенденцији ка фонематској стабилизацији подвргао се и један специјалан случај: *slobodno* од *svobodno*, који се налазио скоро у корелацији са *ов* (из *-оѡ*, *оѡ*).

Узрок и полазну тачку таквих колебања и тенденције ка стабилизацији морамо гледати не у генетичкој еволуцији, него и миксоглотској ситуацији. Управо процес романизације, и сам условљен природом супстратног комплекса, неуједначеног у току те епохе, карактерише се истом нестабилисаном фонематском природом, израженом односима *ѡ : б*, *б : ѡ*. Према натписима (Inscriptiones) старе римске провинције Далмације (угл. Illyricum), Петар Скок (*Pojave vulgarnolatinskoga jezika na natpisima Rimske Provincije Dalmacije*, Zagreb, 1915) је констатовао двојако третирање: *ѡ—б* и *ѡ—б*, тиме додајући овај проблем широј проблематици романског фонетизма (*O.novi Romanske Lingvistike*, Загреб, 1940, с. 50—51). Скок напомиње да према *ѡ* у *ѡ* није само латински, него и грчки. Међутим, према анализираним примерима, губитак грч. *F* је антериоран, много ранији, стање средње-грчког је окарактерисано процесом *ѡ > (ѡ) > ѡ*. По аналогном резултату процеса у Далмацији није допуштено закључивати да ту имамо утицај грчкога језика, а уз тај факат треба додати запажања да је грчки елемент у грчким колонијама на Јадранском мору био недовољно изразит.

Према примерима које наводи Скок, пошто је овакав процес у Илирику комплексан као *ѡ > (ѡ) > ѡ*; *ѡ > (ѡ) > ѡ*, — он жели да нађе објашњење које такође не би било „упрошћено“. С једне стране се констатује *debitum* (debitum), *ovitum* (obitum), *sivi* (sibi), *davit* (dabit), *incomparavilis* (incomparabilis), *amavilis* (amabilis), *Jacovus* (Jacobus), *Vivia* (Vibia). С друге стране се налази *donabit* (donavit), *vibus* (vividus), *vibo* (vivo), *Flavius* (Flavius), *jubantus* (juventus), *Octavius* (Octavius), а ови примери не треба да буду објашњавани као ефекат инверзне употребе слова (а то значи: гласова) *ѡ—ѡ*, мада је Скок био близу да поверује у такво објашњење.

Тако и Мирко Деановић у Ровињу (*Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria, Zagabria, 1954*) констатује *v* место *b*, нпр. *duvi* (debere), *friéva* (febris), *inviérno* (hibernum), *kuvá* (cubare), *nouóblo* (pubilus), *skaraver* (scarabeo, scarabeus), *skréivi* (screbi), *taviéla* (tabela). Он даје нарочити значај овим примерима стога што нам они објашњавају природу супстрата у Илирикуму, мада не расправља о адстратним односима.

Резултати, чији су трагови сачувани у српскохрватском језику, а нарочито топонимски елементи указују на два међу собом независна процеса, и то оба два као израз истог композитног супстрата. Другим начином се не би могло објаснити *Binkelj* од *Winkel* и *Vincarje* од *Winzer* у словеначком (F. Ramovš, *Dialekatska karta, 1947, c. 47*). Ово је такође потврђено бетацизмом у почетку речи, што не одговара латинском, а ни другим романским језицима, нпр. *Balerius* (Valerius), *Baleus* (Valeus), *Bibi* (vivi, близу Книна), *birginia* (virginia); *botum* (votum), *bixit*, *bixxit* (vixit); исто тако после *l, r*: *serbi* (servi), *Minerba* (Minerva), *solbit* (solvit); *acervos* (acerbos), *Urvica* (Urbica).

Српскохрватски дијалекти (у траговима) потврђују ова два начина међусобног фонетског замењивања, и то са извесном географском дистрибуцијом: у приобалској зони (Iritoral) — *barma* вар. *birma* „конфирмација“ као црквени, религиозни термин (*f > v > b*), инф. *bermati*, *berberiti* (l. verberare, cf. *mihi aures verberant, Plaut*), и *brebinjati* „не изговарати јасно“, „говорити нејасно“, „мрмљати“, а ова је појава свакако била у стању вируленције нарочито у доба када се реч *vreme* почела репродуковати као дијалектизам *brijete* (па тако и у дубровачких песника). Међутим се налази и *v* место *b* — *Sutvara* (Sancta Barbara, острво), док се иначе редовно употребљава *Barbara* (лично име ж.). Супторно у овој зони, мало шире схваћеној, дакле у њеном делу нешто удаљеном од приобалске линије имамо *Trebinje* (cf. *Tarb-*), али *Travinija* и у Босни *Travnik* (који се топоним симплификовано по народној етимологији доводи у везу са речи „трава“). У свима крајевима на западу, у планинским пределима, забележена је реч *benevreci* вар. *benevrecka* (л. *braca*, фр. *braie*, за коју реч Дауза мисли да је галског порекла. (Упор. моје чланке, ЗПхЛ МС XII). Исто тако ја сам идентификовао у Источној Србији топоним, од базе *bina*, cf. лат. *binus* (double), и објашњавам дијал. *vrvi* „говори“, „il parle“, лат. вулг. обликом *verva* cf. *verba*, рум. *vórbít*. Широко присуство Келта у Илирикуму потврђује се наведеним примерима, као и тиме што вредност *w* налазимо у етнонимима *Beneti*, а *Veneti* (Tacitus, Germ. 46), *Venedi* (Plin. IV, 97, cf. Krahe, *Sprache und Vorzeit, 44*), у *Vlah* мн. *Vlasi*, којима треба до-

дати и многе друге, топонимске и оронимске примере, које сам извео у своје реферату на конгресу у Амстердаму (VIIIe Congrès International des Sciences onomastiques). Забележени пример *Oῦενέδαλ* (Ptolom. III, 5, 7), као и форме *vlah*, ags. *Wealh* (cf. *Welsh*, *Walhoz) указују на вредност фонеме о којој је реч. Та је фонема била у степену вируленције у време кад је дошла у додир са фонолошким системом српско-хрватскога језика, указујући овоме у извесном смислу смернице стабилисања.

Релативна хронологија је индицирана двојним развитком: у *Sustiran*, *Sumartin*, *Sujuraj* с једне стране, а са друге стране *Sutvara*, где се запажа вредност фонеме *w*, пред којом је „t“ очувано. То је ефекат изразитије звучности у билабијалној фонемци *w*, што подржава претходни сугласник експлозивно „t“, које се губи испред „c“, „m“, „j“.

У наредној епоси настаје процес у групи *vl > (w)l*, тако да се формирала једна нова изогласа на теренима великих планина у западном Илирикуму, и то са фонолошком биполаризацијом. Та двосмерна изогласа приказује с једне стране *w* као резултат консонантске стабилизације, као лабиодентално „в“, у оронимији, а и у вредности етнонима и етнонимских топонима, као у примерима *Vla.i*, *Vla.e*, *Vlaški*, *Vlasenica*, *Vlainja*; с друге стране та изогласа одваја примере у којима је процес *w* ишао супротним правцем, према губљењу лабијалне инервације, а тиме потпуном ишчезавању фонеме (*w > ø*), као у примерима *Lasce*, *Laski*, *Lainja*, *Lajinjica*, итд. Та изогласа била је раскинута миграцијама становништва и процесима миксоглотије. Ономастикони а нарочито топоними ова два фонематска вида се међусобно укрштају у Словенији, Хрватској (Лика), Босни и Херцеговини. Међутим, та се изогласа уколико је миграцијама раскинута може донекле успоставити корективно, с обзиром на реконструисање односа који су претходили главним метанастазичким покретима. Тако налазимо оправдања за мишљење да је од XV века на западу била углавном изражена тенденција *wl > l*, поред мањих зона са стабилисањем *vl*. Међутим у Источној Србији лабиодентални вид се стабилисао и као такав се одржао и у групи *vl* (*Власе*, *Врање*, *Ниш*, *Пирот*; *Власце*, *Власина*, итд.).

Према овој двовалоричној изоглоси је аромунска: *birbékú* „јагње“, вар. *berbék*, *berbekle*, а са чувањем групе *vl* (*Vlahoklisura*, cf. Weigand; *Vierzenter Jahresbericht des Instituts f. rumanische Sprache zu Leipzig*, 1908).

Македонски словенски говори су у вези са феноменом западног Илирикума управо топонимима оба фонемска типа: *Власи*, *Влашке Колибе* али *Лавчани*, *Лавци*, *Лавце* (*ø > w > ø*). Супротно, под грчким утицајем, извесни словенско-македонски дијалекти беху изгубили међувокалско

е, а њихово *l̃* („л“ високо) у зони северне Македоније (Кратово, Тетово) дало је *ц* (*bi ц Vasiц*), а затим у дијалектима Јужне Србије. у 3. л. мн. *рабошау* и са доцније стабилисаним *е*; — *рабошав, имав, иијев* (Лесковац, Врање и др.), а са сличним фонемским процесом у говору Сретачке Жупе, *л̃*, као кичевски утицај, прешло је у *ц* и затим стабилисано као *е* у облику рад. гл. придева м. рода, нпр. *бив, рабошав* (упор. М. Павловић, *Говор Срепачке Жупе*, СДЗБ VIII), а према тој појави, као један даљи степен процеса у фонеме (губљење звучности) добили смо „f“ у говору Призренске Горе, нпр. *биф, рабошаф*.

VII MORFOLOŠKI EFEKAT FONEMATSKOG MIKSOGLTOTSKOG PROCESA

Психолошко-језичка оријентација показује да су заменице 1. и 2. лица уопште у опозитуму према заменици 3. лица. Ово довољно јасно показују основни индоевропски језици. За значења „ја“ **egh, *eg* (санскр. *ahám*, ст. сл. *azŭ* гр. *ἔγω*, лат. *ego*, гот. *ik*), и „ти“, *iŷ* (санскр. *cf. táva*, ст. сл. *ty*, гр. *σοί—τοί*, лат. *tu*, гот. *reina*, нем. *du*) постоји унутрашњи опозитум, опозитум директног акта комуникативности, као првостепени однос. Према њима се, у другостепеном односу, налази облик 3. лица **is*, и отуда има карактер усмеравања, указивања, и „не може се јасно одвојити од демонстратива“ (Brugmann, *Abrégé de Grammaire comparée*, с. 431). Таква демонстративска валенција је и водила супституцији „он“ м. „и“, које се ангажовало у структуралној постпозицији одређеног придевског вида. (Упор. W. Vondrák, *Vergleichende Grammatik* II, с. 84). Међутим, заменице сва три лица имају једну заједничку особину, а то је одређивачка улога непосредно везана за глаголску функцију, па тиме непосредније улазе заједно са глаголима у тактовне групе говорнога тока.

Ове две констатације објашњавају код облика личних заменица релативно мању отпорност према фонационим појавама говорнога тока. Таква умањена стабилност у фонетском склопу заменица веома је изразита у македонским говорима, а још у већој мери дијалектима Источне Србије. Блаже Конески у својој Историји македонског језика наводи варијанте д. ф. с. *je : ŷ* (претпостављено *ху*), и у с. зони Македоније *ву*; у ак. мн. *ги* и *хи* у неврокопском говору (с. 122—123). За говоре архаичније зоне српско-штокавских дијалеката, А. Белић (*Дијалектни Источне и Јужне Србије*) наводи и за ову зону карактеристичне нове облике. „Сем старих и краћих и дужих заменичких облика, има

у овим дијалектима доста и нових. Они које наводимо у тимочко-лужничкоме дијалекту представљају већином резултат измена које су се извршиле самостално, без утицаја са стране; они пак које наводимо у јужноморавском дијалекту већ нису такве“ (с. 399). — Овде је покренуто једно питање које залази у посебан проблем о формирању ових дијалеката, и ми се и на њему морамо задржати, али тек пошто у принципу расправимо питање о новим варијантама, које за поједине падеже наводи А. Белић. Оставићемо по страни алтернације облика *ми : ни, нас : не, ви : вас : ве*, затим *мије, није, вије*, који су, по моме мишљењу, изван унутрашњих процеса фонематских елемената.

А. Белић наводи многе примере „нових“ облика. Тако се у дат. ј. ж. рода поред *јој*, налази и *јо* (*билá сьм љевица јо на свадбу*), *о* (*ѡа да о кáжеш*), са ишчезавањем „ј“ испред сугласничке артикулације; у таквим примерима само је неостварена моторична компонента фонеме „ј“; али фонематски она постоји као елеменат језичког знака, и реализује се у другој ситуацији, нпр. (*ѡака́ си вој име*), где је први елеменат (опет „ј“) ослабио и реализован лабиодентално (о таквом појаву употребљавао се термин „прешао у в“), а и тако фонемски реформисан знак „јој“ губи своје крајње „ј“ испред сугласника (*да во кажем; на сь^ан во дошло*).

Он даље наводи употребу акузативских форми и у дативу *ју, ву*. Основни акузативски облик је „ју“, и у њему је, такође, елеменат „ј“ врло лабилан, тако да се јавља интензитетски вишестепено: као потпуна реализација (*да ви ју дадем*), затим редуковано, без обзира на оближњи фонем суседне речи (*ѡогледа љу, он љу ѡѡа жену*); врло често пак при небрежљивом или брзом говору „ј“ се не реализује (*да у чуваш; да у видим*), а тако и у дативској функцији: *али ју не могу искáжеш, кака́ да у ѡравим, ѡако он ву врѣви, у ѡѡѡка ву дѡјде*); према томе мешању облика, почело се и *во* (*вој, јој*) употребљавати у акузативу. У тим случајевима је фонационо оштећење фонеме уништило функционалну карактеристичност: изједначени у изговору оштећени облици „лутали“ су од једне до друге синтаксичке функције. Међутим, ако се добро интерпретирају примери које наводи А. Белић, а ја сам то учинио за говор Врања, намеће се закључак да је такве појаве било могуће запазити код представника који су из билингвистичке средине прелазили на српски тип (Бунушевце, Власе, Тибужде).

Констатујући за ак. ј. ж. рода и облике *ју, з'у, љу*, А. Белић каже да се они јављају поред нормалних облика и њихових варијаната, „који би и сами били довољни да врше своју службу“ (с. 411).

Такве нове облике А. Белић наводи у вези са облицима *ги, з'и*, који су се претходно формирали. Од забележених примера навешћемо

само за акузатив — *кој гу чува* (Вучедол.), а *болеше г'у ног'е* (Пирот), *џа љу не може излече* (Пирот). Та форма прима некад и дативску функцију — *кад гу заледни*. Облик *гу-ђу* А. Белић није констатовао у јужноморавском дијалекту.

Узимајући за полазну тачку облике *ги* и *г'и* (тј. тип. *ђи*) у ак. множине, А. Белић приказује ту појаву као аналогiju. „То су, каже он, енклитички облици плурала за све родове подједнако, образовани према облицима акузатива замен. мушког рода: као год што се према акценатској форми *нега* почело употребљавати *га* као енклитична форма, почело се према акценатском *них* употребљавати *ги(x)* м. *и(x)* као енклитична форма“ (с. 412). Примену аналогije он проширује на однос *њу* (наглашено) према *ги*, *г'и*. Најзад, пошто се није могла обићи форма *ју*, он допушта контаминацију форме *гу* и *ју* као *г'у* (тј. и *ђу*).

Међутим цео сплет у процесу формирања облика типа *ги-г'и-ђи* и *гу* не даје елементе за језичку аналогiju, нити се може решити применом принципа аналогije. Аналошког је вида само и ограничено импулс синтаксичког опозитума **п у н и н а г л а ш е н о б л и к : к р а ђ и е н к л и т и ч к и о б л и к**. Али пут ка оформљењу **к р а ђ е г**, енклитичног облика захтева примену другог поступка, поступка који се односи на гласовну реализацију, на фонолошку процедуру. Према томе отпада и Белићево мишљење да је према односу *них*: (*их*)—*ги* настао однос *гу* : *ју*.

Помињући као ослонац *и(x)*, А. Белић је управо био на тачки од које је требало поћи и трагати за фонетским, тачније фонолошким индикацијама. Говорећи о таквом типу заменичких облика, Б. Конески је наишао на прави пут. За облик *ги*, аналошки моменат према *го* могао би се узети у обзир као подстрек паралелизма; али однос према *и* (западно наречје) има (као старији **хи*) велики значај за фонетску оријентацију у дискусији коју управо Конески дотиче поводом разматрања процеса сугласника „х“ (§ 96). Данашњи западномакедонски заменички облик *и* (ак. мн.) развио се највероватније овим путем: *их* > *хих* > *и*. За закључке који ми се намећу врло је корисно што је Конески уочио у једном писму из Крушева *ха* у значењу ак. ж. р. „ја“ („Минало“ књ. I). Пример гласи „*мојџа живоџ ха некумъ, да ми ха оокиниџе душаџа*“. Драгоцени су на истоме месту наведени примери из тетовскога говора *а виде, а зеде*, где је „а“ континуанта облика ак. ж. р. „ја“.

За анализу фонетскога карактера и за закључке фонолошке вредности процеса формирања типа *ги*, *гим*, *гу* даље *ђу*, — имају велики значај примери са *х* место *г*, а које је Н. Радојчић уочио у *Закону о рудницима Десџоџа Сџефана Лазаревиџа* (Српска Академија Наука и Уметности,

Београд, 1962, с. 31—32). Он наводи *нехи* или *нехом*, „него“ у тексту самога законика „око двадесет таквих случајева“, а у додатом тексту Закона Новог Брда два. Затим наводи из Закона *хи м.* „ги“, у чл. 31 (једанпут) и у чл. 32 (двапут). Најзад помиње облике *хуса*, *хусе* из једне повеље Деспота Стефана Дубровчанима.

VIII ПРОЦЕСИ У ФОНЕМИ ИЗРАЖЕНИ ГЕОГРАФСКИ И У ВРЕМЕНСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

Примери које смо навели према студији А. Белића за дијалекте Источне Србије, и према *Историји македонскога језика* Б. Конескога за говоре са територије Македоније, а са освртом на бугарску територију, — указују на правце у којима треба развијати дискусију, као и на то какве резултате можемо очекивати.

Пре свега јасно је да гласовне појаве истог типа, настале у облицима *ги*, *гим*, *гу* и сл., обухватају широке зоне, средишне територије Балканског полуострва. Примери указују на *јединство* процеса. Они указују и на извесну дубину временске перспективе. Ове две студијске оријентације дају довољно ослоњаца за анализу треће оријентације, која се односи на природу процеса, на утврђивање фонематских девијација, што је водило измени (не : замени) језичког знака личне заменице 3. л. у неким облицима специфичне функције.

Треба поћи од односа *ихъ* : *хи*, али се не може закључити да је из неког таквог процеса „г“ инфичирало ак. ј. ж. р. *ју*, стварајући форму *гу*, како помишља А. Белић на наведеном месту. Напротив, ја мислим да треба узети и облик *ју* као помоћни ослонац за проналажење пута фонационог процеса који нас интересује. Извесну заједничку карактеристику имају „х“ и „ј“, а то је прострујност и лабилност артикулационог момента, а због своје лабилности могу имати вишестепени интензитет (артикулационог притиска и фортитетског ефекта). Друга од њих интерферира са степенима вокалске валенције (г → ј; ј → и); први од њих има интерференције са супротним артикулационим ефектом, а то је пловив фонема „г“. Супротно томе „ј“ и „х“ имају не само фонолошко-фонациону сличност, него и непосредну међусобну граничну зону услова прострујности. Могло би се рећи да гранични артикулациони појас између фонационих латигуда (по Сотавалти) „ј“ и „х“ управо чине варијације типа „х““. Управо, кад је реч о извесном паралелизму, тачније је узет у обзир однос „ј“ : „ј'“ (ñ), а „х“ : „х'“ (нем. „ich“, изгов. iš').

Однос два полуса фрикативности је управо везан за оно што се назива стабилисаним фонемама, с тим да, у два правца, имамо и два типа фонемских варијаната. Говорећи са фонетичке, а то значи принципски фонаторне тачке гледишта, Леонс Руде (*Léonce Roudet, Elements de Phonétique générale*) говори о карактеру јотоване фрикативности „у“ („j“) и „с“ (немачки *x* — *ich*), о њиховим средњејезичким артикулацијама, и о зависности степена умекшаности од ширења зоне додира, коју назива „region de contact“.² Затим Руде даје карактеристику односа корелативних *x* (немачко *ch, Buch*) и *g* истичући да је, при покрету, померању артикулационе тачке према „палаталној оси“ („axe du palais“), неизбежан прелаз у зону (*y*) — (*c*), тј. у зону „j“ и нем. „ch“³.

Овакви односи се показују и по најновијем методу, према сликама умекшавања „г“ према „j“, са транспонованем акустичког ефекта у визуелну зону, а у делу којим су фонологију задужили Ролф Потер, Џорџ Копе и Хариет Џорџ.⁴ На ефектима светлосне, фотохелијом транспоноване акустичке слике уочавају се корелације, какве одговарају палатограмима, према којима Руде даје своју анализу.

Примери показују да се у процесима који нас интересују јављају фактор „w“ и њему корелативни степен $\emptyset$ („zéro“), односно фактор $\gamma' : \dot{i}$. То ће се у даљој анализи конкретније показати, као што је принципски јасно из општепознатих примера типа сл. *icho* > *iuwo* — *iuvo*, са стабилисањем *w* > *v*, и супротно томе у еволуцији сл. *снаха* — *снава* > > *снаџа* тј. *сна'а* са „зевом“, и најзад са укидањем „зева“, а то значи са развијањем међувокалског прекида $\dot{i}$ — *снаја*, док се паралелно формирао дублетни облик са контракцијом $\hat{a}-a > \hat{a}$, дакле *сна̂*, а у неким дијалектима са стабилисањем *w* > *v* — *снава*. Овоме одговара случај са нестабилношћу варијаната умекшаног веларног $\dot{j}$, као у процесу гр. $\acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma$, у облику без аспирације гр. $\acute{\alpha}\gamma\iota\alpha\sigma\mu\alpha$ „chose consacrée“ тур. *ajá* (cf. *Aja-Sofija*), с једне стране, и са друге стране, према гот. стабилисањем k — *ik*, и лат. *ego* — ст. нем. *ich*, по транскрипцији како даје

² „Le timbre de [y] et de [ç] est analogue au timbre des fricatives mouillées, ce qui tient à la nature de leur articulation. Elles sont, en effet, prononcées avec la partie moyenne de la langue, et par suite leur articulation est molle...; mais plus la région de contact s'étend, plus ce caractère s'accentue“. Стр. 132.

³ Руде то прецизира речима: „(x) et (g) peuvent difficilement se mouiller sans changer de caractère. En effet, en raison de la conformation de la langue et du palais, il est difficile que la région d'articulation de ces consonnes s'étende des côtés vers l'axe du palais sans le faire en même temps d'arrière en avant, et par conséquent sans que ces deux consonnes se transforment en [ç] et [y].“

⁴ Rolph K. Potter, George A. Coppe, Hariett C. Green, *Visible Speech*. New York, 1947. — Упор. стр. 94, 111, даље 211.

Руде — $i\acute{c}$, $i\acute{s}$, h' са појачаном фикацијом ка зони „š'“. — Ови примери послужиће да се утврде односи у структури самог језичког знака, однос његових елемената, а то значи самих фонема међусобно, и однос фонема према склопу целине. У примеру *ihó—ihwó—ihvo* језички знак је задржао своју двосложну структуру, са три фонеме. Лабилина фонема је претрпела измену, али она није нестала, већ се у самој моторичној компоненти задња, веларна фрикација модификовала лабијализацијом, управо билабијално „вокалоидном“ фрикацијом, и на тој бази је реформисана њена моторичка компонента са стабилизацијом условљених вокала који фаворизују лабијализовање на денталној бази. Фонема међувокалска није изгубљена, већ само реорганизована.

У примеру *снаха*, процес ишчезавања фрикације „х“, као и у претходном примеру, је прва фаза поремећаја у језичком знаку, али то није фонемско ишчезавање, него само реорганизовање фонационо-моторичке компоненте; присуство репрезентативне компоненте огледа се у структури ознака. У њему се акустичко-моторички спрег у дијалектима биполаризује: 1° ка предњој фрикативности *снаха* > *снаја*, а у ужој зони ка лабиденталној — *снава* > *снава*, у којој форми је $w > v$ у вези са затворенијим типом вокала, који се у тимочко-лужничком јавља и као $y—o$ (А. Белић, 162), а у з. македонским говорима се јавља као *основа*, вар. *сноа*. Исто тако „г“, гр. „γ“, у вези са вокалом „и“ може имати латитуду еластичну, са прострујним каналом више или мање проширеним према зони предњег дела усног резонатора. Такво „г“ у варијантама експерименталном методом приказује Rousselot принципски, а нарочито конкретно као појаву у говорима Бретање („Evolution du g en Bretagne“).⁵

У овакве услове анализе односа говорног знака као целине према нестабилним фонемама типа $i—j$, γ' — w треба поставити и дискусију о новим дијалекатским заменичким формама средишних зона Балканског полуострва. — У даљем излагању ћемо утврдити полазну тачку тога процеса, начин како се испољавао, а затим узроке диференцираних стабилизација.

Фонациону природу овога процеса директно показују облици *ги*, *гим*, *гу*, а први импулс треба тражити у процесу ишчезавања „х“ у српскохрватском језику, односно у македонским дијалектима у губитку на почетку речи и у међувокалском положају, са другим реализовањима на крају речи ($\emptyset$). При томе ћемо тумачење те појаве као посебан проблем

⁵ L'abbé P. — J. Rousselot, *Principes de Phonétique expérimentale*. Tome V Paris — Leipzig, 1897—1901. Стр. 617.

оставити за посебну дискусију у једној посебној расправи, наглашујући у овој прилици само то: да је ова појава карактеристична за највећи део јужнословенске језичке територије. — Међутим, ишчезавање „х“, нарочито на крају речи, као процес постериоран према ишчезавању полугласника, „х“ у слабом положају се одразило на структуру језичког знака *их(ʋ)*, и то пре свега по принципу одржања енергије, у овом случају артикулационе енергије импулса.

Јединство језичког знака, а то значи енергетског спрега артикулационих психофизиолошких импулса садржаних фонемских компонента, је основни услов. Тај принцип одржања енергије није апсолутан у толико што се изражава у склопу датих услова, и то се манифестује преобраћањем у други вид импулсне енергије. Ово се нарочито изражава код појаве тзв. паразитског „ј“, о чему ће бити речи у даљем излагању. Ишчезавање „х“ се изразило губитком артикулационог покрета, који се ипак ослања на фонемске компоненте аудитивности и функционалне диференцијације, а са тим ослоњем импулсивно се транспонује као *д у ж и н а* претходног вокала. Тако је, *их > и(х) > и*. Односно *и* које се разликује од *ји* у дативском знаку *им*. Антиципацијом тога елемента *и*, излученог из фонемског склопа, као нека врста „лутајућег“ елемента подсвесно везаног за целину језичког знака (*их*), јавља се као вокалска *а н т и ц и п а ц и ј а* — *и м—јим—јим*, постајући посебном антиципираном фонемом, са ослоњем на наглашени облик *њи(х)* (односно *њу*). Са даљим развијањем фрикативности добио се облик *ми*, какав наводи Конески, и који се јавља у перспективи XVII у Закону о рудницима. Таква појава (*ми*) у томе тексту означава и врло вероватну дијахроно изражену дубину у перспективи процеса.

Појава овде наглашене антиципације није усамљена у овом склопу. Тако *ју : ју* (конкретан облик у говорима Шумадије) ослања се на антиципацију у макед. *коцно*, у сх. дијал. *гројзе*, *лојзе* (в. даље). Затим и управо са појачањем фрикативности у знаку *ји > ми* осамостаљена фонема добија појачану фрикацију (како треба схватити и вредност која се јавља у Новобрдском Закону о рударству. Такво *х'* значи сужавање фрикационог пролаза, значи умекшаност у зони „г“, чиме се тумачи поларизација примера које наводи А. Белић, за тимочко-лужничку зону (*г'и*, несумњиво тек касније *ђи*). Супротно се изразила тенденција ка стабилизацији, са пловивним (експлозивним) карактером *ги*. — Једино овако схваћено дејство могло би бити образложење за *г'и : љи* у призренско-тимочком дијалекту, као појава у њима настала, — а то се слаже са чињеницом да је тај дијалекат, замењујући говорни тип ранијег слоја романизованог карактера, донет са југа, из краја око

Пчиње и шире. Уношење облика *ги* са југа је самим претходним ставом индицирано.

Облик *гим* се не може директно објаснити, нити има ослонца у тексту Закона о рудницима. Он је постериоран према облику *џих*, и свакако образован с ослонцем на тај облик, као *џим* > **х'им* > *гим*, а са ужом ареом.

Супротно овим процесима, облици *гу*, *ву*, *вој*, *ој* и *о* (<*ој*) и *је* јављају се као питање које захтева посебан, и то диференциран начин расправљања.

Пре свега мора се узети као полазна категоријска спрега ак. и дат. ј. ж. рода *ју* (<*јр*) и *јој*—*јеј*. У дат. ј. ж. р. *јеј*, у навођењу примера, добро је запажен дублетни знак, на који се без тешкоће своди облик *јѣ*, које се јавља и са полудугим вокалом по мојим записима, у чему гледам траг ишчезавања „ј“ — *јѣи*—*јѣѣ*—*јѣѣ*—*је*, а узрок томе је нормална дисимилиација. Облик *јој*, у зависности од реализације фонационог тока могао се јављати у две условне варијанте — *јој* > *јѣ* > *јо'* и *џој* > *ѣј*. При томе се мора претпоставити реорганизација у облику „*јој*“, а највероватније у фази *џој*, с тим да се лабилна артикулација *џ* предње зоне, дисимилаторно изражава као лабијализовани артикулациони импулс условљен вокалском бојом: *вој* : *вој* (= „*јој*“) и да се пак таква фаза *вој* могла јављати са потпуним елиминисањем нестабилног елемента — *ој*, или даље, свакако као индивидуална црта *во'* (<*вој*), или као *о* (<*ој*). За последње две варијанте (*ој*, *о*) ја мислим да су могле бити ефемерне, врло нове и то би био закључак из примера самога А. Белића, јер поредећи по местима где су забележени, налазио сам да интерферирају са *вој*. Дужан сам пак нагласити да у својим вишеструким испитивањима у Сврљигу, Понишављу, Заплању, Поморављу, на Источном Косову и у Сретачкој Жупи нисам наишао на такве варијанте, те се може закључити да су ишчезле у размаку од пола века, да су подлегле пред тенденцијом новијих стабилизација.

IX ТИПОВИ И ЕМАНЦИПОВАЊА ФОНЕМЕ У ЈЕЗИЧНОМ ЗНАКУ

Посебно се мора расправити питање о варијантама *гу* и *ву*. Мишљење А. Белића да *гу* представља појаву аналогije према *га* (респ. макед. *го*) не може се прихватити без неопходне интерпретације. Претходно пак уочићемо да *ву* представља језички знак са — реформисаном почетном фонемом, од старог облика *јр* (ж).

Облик *гу*, односно *г'у*—*ђу* не може се довести у непосредну везу са *ву*, дакле са резултатом где се стабилизувала фонема *в* (—*в*); али се

та два облика морају посматрати са њиховим фонолошким процесима, који су потпуно паралелни, али супротно усмерени, са стабилизацијом у две супротне зоне $v : g$ Дакле, gu је могло бити стабилизовано из $γ'$, x у правцу „г“. Једно припада типичним карактеристикама језичких појава Илирикума, друго упућује на процесе умекшавања средњих зона Балканског полуострва.

Облици gu и vu у дативској функцији искључују се из фонетско-фонематских процеса, и јављају се недвосмислено као појаве синтаксичког значаја, управо као појаве поремећених синтаксичких функција датива усмеравања и објекта глаголске прелазности.

Основни процес умекшаности у средишњим областима Балканског полуострва указује на утицај грчкога типа, и одговара раним позајмицама, као у ст. сл. *ангелъ* са изговором „Ањел“, односно по изговору грчких речи *παρισκευή*, *γορεύσις*, како наводи В. Вондрак (273). Ту спада већ наведени пример, тур. *ajâ* (cf. *â:ia*), и *Ајил-Аил* (назив острва у Преспанском језеру), и др. Али грчки језик није на народне говоре директно утицао. Губљења „γ“ и прелаз „g“ у i , карактеристичан за италијански језик у пр. *io* „ego“, налазимо а у балканско-романским говорима исто тако: — *io*, *ido* одговара грч. беот. *ἰω* како наводи Паску (G. Pascu *Dictionnaire macédo-roumaine* I, s. v. *io*). То је облик *Iw* који наводи Нандриш⁶ као саставни део интитулације у повељама бугарских и румунских владара од XIII — XVI века, и помишља да се односи на једну легендарну личност „попа Јоана“, за кога се веровало да ће ослободити хришћане од Агајана. У свом приказу, допуштајући контаминацију са именом, тај елемент из титуле идентификујем, као гр.. лат. „ego“, ромејско-аромунско *io*, дакле „Ја“.⁷ Пример *io* (< *ego*) значајан је јер представља завршетак процеса коме је претходна фаза била *i'ō* из *e'ō*. Тај се пример повезује са навођеним примерима *hi*, *ji*, што донекле указује на релативну хронологију. Ово све помаже да се разумеју облици $g'i$, d , и да се „g“ у облику *gi* схвати као коректурни фонематски појав према *ju*, слично односу $vu : ju$. Може се претпоставити ретраградно отврђивање, са аналошком оријентацијом према краћем облику ак. ј. ж. рода. Много старији и општији миксоглотски процес је водио формирању основе фонеме — v ($b < v$) (в. мој чланак, „Орбис“ VII).

⁶ G. Nandris Прилог: *Mélanges André Vaillant*, *Revue des Études slaves*. Tome quarantième. Paris, 1964.

⁷ М. Павловић. Приказ: *Mélanges André Vaillant* JФ XXVI, 3—4, с. 628.

У круг миксоглотских утицаја долази и скраћивање вокалских дужина, карактеристично за српско-штокавске дијалекте архаичнијега типа ($\text{ж} < \text{и}$). Појаву те врсте налазимо као врло значајну за разумевање постанка тзв. паразитног „ј“. Познато је и по студији А. Белића и по другим студијама и расправама да се у дијалектима те архаичне зоне налазе облици ј. ж. и ср. рода *џај* (*жена*), *џој* (*дејше*), тако и *овај* (*жена*), *овој* (*дејше*) и сл. Термин „паразитни“ је врло произвољан, и није се давало објашњење. По А. Белићу то би требало да буде рефлекс облика м. рода (тај). Међутим, у развоју језика свака појава има свој узрок, и наука је дужна да пронађе узроке свакој појави. Тако, ако пођемо од анализе фонеме у саставу језичкога знака и од структуре вокалске фонеме у једном и другом облику, уочићемо да је у српскохрватским дијалектима старијега типа у тим облицима вокал имао дужину — *џа̄ј*, *џо̄ј* са низлазношћу. Та је дужина била елеменат фонемске структуре. У облицима који значе завршетак процеса — вокал не ма дужину — *џај*, *џој* за ж. односно за ср. род. — Нормалан фонолошки закључак: по принципу одржања енергије при процесима скраћивања вокалска дужина била је праћена еманципованом вокалоидног завршног, низлазног момента дужине датог вокала, што се изразило као *ј̄*, а тај се елеменат стабилисао као „ј“. Тако *a + j*, *o + j* имају у себи некадању фонолошку вредност дугог *ā*, односно дугог *ō*. Тако сматрам да можемо успоставити принцип декомпозиције фонеме и у оваквом виду, са „излучивањем“ елемента који ће се манифестовати као „ј“, а то стварно није „паразитски“, него дезагрегацијом еманципован елеменат.

Анализа фонемске структуре и њихових фонематских вредности води нас још једној фонетичарској корелацији. У именицама са структуром збирности као *грожзе* (грозд-је), *лојзе* (< *лозје*) А. Белић гледа метатезу сугласника „ј“ из наставка за збирност (144—147). У ствари ту имамо два дела процеса и један је јављање умекшаности у *з* (*з'*), а други, каснији, је антиципирање елемента умекшаности и његова еманципација као самосталне фонеме. Пример *лојзје* < *лојзје* — *лојзе* управо одговара стању почетка еманципације. — Такво еманциповање, за сад као тенденцију, показује елеменат умекшаности у говору Јањева, што ствара илузију о ијекавском типу (*џиџије*), мада ту није ефекат процеса „јата“ него средње-балканског умекшавања, а то најбоље приказују примери типа *мјесо*, *мјестито*, чак *мјесо*, са интензитетски условљеним интерференцијама.

У ову групу појава спада и појава дифтонгизације у принципу, као што се види из наведених примера ровињскога говора, и како изражава вокализам у неким нашим говорима (нпр. у Војводини).

Најзад треба констатовати да фонолошке промене категорије врсте речи зависе од прекида етимолошке везе са основном базом. Тако према императиву несвр. *гледај*, свр. *погледај*, база *глед-* се прилагођава емотивној вредности уз фонолошку реорганизацију, и као *гле!* прелази из категорије именичке вредности у категорију емотивно изражајних узвика и усклика. У новој емоционалној функцији *гле* може у првом степену имати вредност скрегања пажње „погледај“ — *погле!* > *гле!*; али у јачем степену може изражавати и специфичне ставове, емотивно диференциране с једне стране — чуђење (позитивно), дивљење; с друге стране супротно — чуђење (негативно), ишчуђавање, сумњу, недостатак задовољства (нечим), незадовољство, супротност у ставу (као: *гле, молим те*, са пребацавањем — *гле ти њега*).

X ЈЕЗИЧКИ ЗНАК И ЊЕГОВЕ КОМПОНЕНТЕ У ДИНАМИЦИ ЈЕЗИКА

При афектно-емоционалној динамици и у сажетим ситуационим констатовањима језички знак има узвично обојену вредност глобалне реченице. Нормално, пак, његова реализација у реченици значи садржајне вредности и функције у јединству изражајне комуникативности. Закључак расправљања о језичком знаку садржи тезе о његовој природи и о његовим функцијама у општој динамици језика.

1° Језички знак у себи садржи јединство утиска, репродуковања и вредности (*image auditive; image motrice; image représentative*). Структуру језичког знака чине фонеме.

2° Фонема није само репрезентативна представа, јер и акустичко идентификовање и фонационо реализовање имају психолошко-језичку подлогу. Према томе, природа фонеме је трипартитна. Њене су компоненте: аудитивна, фонационо-моторичка и функционално-репрезентативна.

3° При дијахроним нормалним процесима, минималне акустичко-фонационе некорелативности условљавају само веома спору еволуцију (литавски језик). Миксоглатски услови изазивају изразитије језичке промене у дијахронији (готски; балкански језици).

4° Еволуционе девијације у компонентама самога језичког знака условљавају лексичке комплексе и семантичке појаве значења (ширење; сужавање; диференцијације; репаратација).

5° Девијације фонемских компонената воде изменама језичког знака и тиме условљавају семантичке девијације.

6° Артикулационо-фонолошке девијације се јављају комплексно и много изразитије него што показују термини *асимилација* и *дисимилација*.

7° Фонаторне измене су нарочито изразите при сусретима два фонолошка система, нарочито у стањима вируленције процеса (актуализирање).

8° У структури језичког знака, по принципу јединства језичких вредности, измене су условљене, тако да се нпр. скраћивање дужине компензира као „ј“, према чему треба ревидирати схватања о тзв. паразитним елементима. Тако је и у случајевима осамостаљивања (еманципације) елемента умекшаности. Супротан пример је укључење неког елемента у састав друге фонеме.

9° У случајевима оштећења акустике зоне у кортексу или акустичког менталног дефекта, јавља се *компензација* визуелног типа, а тиме *реорганизација* фонемске структуре.

10° Корелација фонеме је графема, са одговарајућим компонентама (визуелна; моторички покрети при писању односно куцању на писаћој машини; функционално-репрезентативна). Тиме се отвара посебан проблем о „слици речи“, проблем визуелног представљања (визуелно-графичког симбола), а у корелацији са говорним знаком.

Мил. Павловић

ТЕРМИНОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

Како се у овом чланку о структури и вредности фонеме у склопу језичког знака расправља на бази психофизиолошких појава и процеса фонемског реализовања у фонационом току комуникативности, — то и сами термини, у односу на комплексе реализационих појава, треба да буду: нијансиране и прецизне ознаке структуралних и валоризационих односа. Неопходно је, дакле, прецизирати уопште, а нарочито придевске ознаке према диференцираним именичким терминима, као и новоуведене термине.

Фонациони адј., који карактерише фонацију (ток фонације), који се заснива на фонацији (ефекат фонације); *de phonation*, qui caractérise la phonation (cours), qui est produit par la phonation (effet).

Фонаџорни адј., који је условљен фонацијом (карактер, ефекат); *phonatorique*, qui est conditionné par la phonation (caractère; effet).

Фонемски адј., који чини саставни део структуре фонеме, који се односи на фонему; *phonémique, de phonème, qui tient à la structure du phonème, qui se rapporte au phonème, resp. aux phonèmes.*

Фонематски адј., који се односи на функцију фонеме; *phonématique, qui est en rapport avec la fonction du phonème.*

Фонематски адј., који се односи на изражајност у процесу фонације; *phonématorique, qui se rapporte à la valeur dynamique du phonème exprimée dans le processus de la phonation.*

Фонетски адј., који се односи на фонетику као научну дисциплину (карактер; принципи), на појаве проучаване у фонетици (знак; изговор; азбука); *phonétique, qui se rapporte à la phonétique (caractère, conception; principes) aux faits de la phonétique (signe; articulation; alphabet, écriture).*

Фонетички адј., који се односи на принципе и методе фонетике, који је условљен фонетичарским ставом: *phonétique, qui se rapporte au caractère, aux principes et méthodes de phonétique; qui est indiqué par les conceptions du phonéticien.*

Фонетичарски адј., који се односи на фонетичара и на схватања фонетских проучавања (апарати; метод); *de phonéticien, caractère, conception propre à la phonétique, aux faits et principes de la phonétique, des recherches du phonéticiens (appareils; méthode).*

Фонологики адј., који карактерише фонологију, који се односи на фонологију; *phonologie, qui caractérise la phonologie, qui se rapporte à la phonologie.*

Фонематизовати се гл. структурално се формирати као фонема, добити особине фонеме, изразити се као фонема; *se phonématiser, au point de vue structural se former en phonème, développer; les qualités phonématique; exprimer les valeur du phonème.*

Фонемски појави и процеси:

Интеграција, формирање, организовање фонеме (на акустичкој бази) у развиту дечјег говора; *integration, formation, organisation du phonème (langage enfantin).*

Недограђеност фонеме, код глувонемих; *phonème incomplet.*

Алтерација, дезагрегација фонеме, при општећењима у зонама кортекса; *altération, désagrégation de la structure phonémique, manque de corrélation des zones du cortex.*

Корекција и реинтеграција фонеме (на бази визуелној); *correction et réorganisation phonémique, resp. de l'image générale, faits de compensation.*

R e s u m é

M. P a v l o v i ć

LE SIONNE LINGUISTIQUE ET LA STRUCTURE DU PHONÈME
DANS LE SYSTÈME DE LA LANGUE

Je reprends ici l'interprétation de la structure du phonème dans l'ensemble du signe linguistique, d'après l'idée générale formulée en 1961 (*Zeichen und System der Sprache*, Halle, 1961). Cette interprétation sera fondée sur une analyse approfondie, concernant la nature et la structure du phonème aussi bien que sa fonction vis-à-vis le signe, non seulement dans la synchronie, mais aussi dans la diachronie.

Dans les idées de Saussure, Troubetzkoy a formulé le terme "phonème" pour indiquer la représentation de la valeur phonique de la Langue (Lautbild). Cependant ce terme n'a servi que pour constater les corrélations d'opposition dans le système synchronique de la Langue, sans donner aucune explication du processus des changements conditionnés et des déviations diachroniques. La même théorie, basée sur les faits de logique, se tenait en dehors de la dynamogénie psychique et sociale. Pour faire comprendre non seulement les rapports d'ordre structurale, mais aussi et surtout les comportements phonatoires des complexes synchroniques et de la perspective diachronique, il faut caractériser la valeur communicative de la voix et la structure même du phonème.

Les expressions physiologiques par des cris différenciés, caractéristiques pour les animaux, leur servent aussi de signes communicatifs. On constate les mêmes faits de caractère globale chez l'homme: la communication intelligible se fonde sur les éléments phoniques démotivés et différenciés, formant de telle sorte les éléments des signes linguistiques ("mots"), lesquels sont en principe les symboles de la réalité: des faits physiques en dehors du "Moi", et des faits psychiques conçus dans le "Moi". Les éléments du signe ne sont pas indépendents, opposés aux valeurs fonctionnelles (prépositions; conjonctions). Inséré dans la phonation, le phonème n'est qu'un élément soumis à l'entité des impressions auditives et des impulsions motrices du signe linguistique.

Dans sa fonction linguistique le phonème, non indépendant d'une manière absolue, n'est pas opposé à l'articulation ("son"), qu'il embrasse dans sa valeur, en même temps que la représentation auditive. Le phonème embrasse le complexe conditionné par le principe de communicativité,

les trois composants: passif (auditien), actif (pronociation), fonctionnel (intelligibilité). Le phonème, en tant que l'élément du signe, reproduit la structure tripartite, conçue dans la structure du signe linguistique.

La nature composite du phonème est conditionnée par le caractère complexe du système nerveux cérébral et la distribution fonctionnelle ("localisation") du cortex. La théorie de Troubetzkoy désavouée, nous avons tout le droit de regarder la coordination tripartite dans l'ensemble du phonème en équilibre avec les autres éléments phoniques dans l'ensemble du signe linguistique.

Ce sont les études concernant la formation et la structure du langage infantin qui indiquent et soutiennent la théorie de la structure composite du phonème. Cette équilibre rompue chez les sourds-muets et les aveugles, la structure normale désagrégée, on assiste à la réintégration du phonème sur la base des impressions visuelles resp. tactiles.

D'une manière parallèle le caractère tripartite se reproduit aussi dans la structure du graphème.

L'entité du signe linguistique n'empêche pas les interférences des composants internes phonématiques aussi bien que celles interphonématiques, ce qui provoque les déviations internes ($v > w$: $b > w > \emptyset$), ou bien les changements conditionnés, les assimilations et les dissimilations de contact et à distance.

L'effet des rapports entre les éléments composants phonémiques internes et interphonémiques est plus important que celui concernant le caractère représentatif. Sans avoir compris ce fait, beaucoup de structuralistes n'ont pas manqué de suivre une théorie dénuée de fond. Cependant le signe linguistique, embrassant les phonèmes composites, appartient non seulement à la synchronie, mais aussi à la diachronie historique. Une évolution dite spontanée offre les déviations causées par l'incohérence de l'audition et de la reproduction (Rousselot, Thèse; Pavlovitch, Thèse). Ces déviations sont minimales dans les langues non dérangées par la mixoglottie.

Au contraire, ce sont les contacts des langues qui provoquent même la désagrégation des systèmes, non seulement les changements phonétiques. La rencontre des phonèmes lat. et celt. $b - v$, $v - b$ (*vini* : *bini*; *berbex* : *verbex*) avec le slave "v" reflète les interférences très intéressantes. Les impulsions articulatoires affaiblies, c'est par le degré "w" que la consonne peut être réorganisée de deux manières: $b > w > v$, ou bien $v > w > b$, aussi: $b > w > \emptyset$, $v > w > \emptyset$ (cf. mon article, "Orbis pictus"). De même la mixoglottie a provoqué le processus $v/b > b^a$ (cf. mon article, „Orbis“ VII).

Ce sont également les processus qui sont en état de produire les variantes de morphème, les déviations morphologiques, p. ex. les formes des pronoms pers. *gi*, *gim*, *gu*, considérées par A. Belić comme un fait d'analogie (*ga*: *gu* < *ju*). En réalité ce processus est phonologiques.

On a constaté *hi* pour *ji* (Novo Brdo, XVIIe) aussi en Macédoine (XVe), C' est ce fait qui dévoile le changement de la zone de palatalisation: *ji* < *ih* > *ĵi* > *hi*, enfin *gi*, *gu*.

C'est aussi le cas des consennes "parasites", „prothétiques“ qu'il faut expliquer comme un fait phonologique, p. ex. dans le processus mixoglotique la continuante de la voyelle longue f. *tâ*, n. *tô* n'est pas seulement la voyelle breve, mais aussi "j": f. *tāj* (*žena*), *toj* (*dete*), ce qui n'est que la décomposition du phonème, donc *â* = *ǎ* + *j*, *ô* = *ǒ* + *j*. De même les exemples *lojze*, *grojze* ne représentent pas l'effet de la métathèse, mais celui de la translation de la palatalisation émancipée et phonématisée.

Les processus phonologiques également représsentent la cause du changement de catégorie du signe linguistique par sa décomposition phonématique, ou bien par une émancipation étymologique. L'impératif *gledaj* se transforme en *gle!* < *gled*, s'appropriant la valeur émotionnelle, suivie d'une réorganisation phonématique, pour exprimer une exclamation de valeur complexe: non seulement "pogledaj", en attirant l'attention de l'interlocuteur, mais aussi l'étonnement, le soupçon, le manque de satisfaction, le rapport opposé. Le contraire: *nemoj* < *ne mozi*.

De la sorte le phonème avec ses processus internes des éléments composants, de même avec ses rapports de corrélation vis-à-vis l'entité du signe linguistique, se fait valoir dans les faits de phonation synchronique et dans les translations diachroniques. Par le même il prend part au dynamisme linguistique de la synchronie et de la diachronie.